

УДК 904:2-526.9(477.51)«08/12»

Оксана Дядечко

ДЗВОНИ ДАВНЬОЇ РУСІ ТА ЇХ ЗНАХІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

DOI: 10.5281/zenodo.4018334

© О. Дядечко, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – шляхом аналізу спеціальних досліджень у галузі історії, археології, мистецтвознавства та кампанології (дзвонознавства) розглянути процес становлення давньоруської дзвонарської культури; схарактеризувати особливості технології виготовлення дзвонів та проаналізувати їх знахідки на території Чернігово-Сіверщини. **Методологія** дослідження спирається на принцип історизму, який дозволяє розглядати історико-культурні явища в динамічному розвитку. Здійснення аналізу та систематизації джерел передбачає використання історико-порівняльного, описового та класифікаційного методів. **Наукова новизна**. На основі зібраних даних про знахідки дзвонів на території Чернігово-Сіверщини засвідчено їх поширення у регіоні за часів Давньої Русі принаймні з XIII ст. **Висновки**. Після прийняття християнства дзвони стали одним із головних атрибутів церкви в Давній Русі. Їх появі передували інші ударно-сигнальні інструменти – біла. З часом біла у церковному вжитку сильно поступилася дзвоном. Спочатку дзвони завозилися з Німеччини, яка в X ст. була найбільшим центром їх виробництва. Згодом з'являються перші зразки дзвонів, відлиті давньоруськими майстрами. Розвиток давньоруської дзвоноливарної справи відбувався в руслі загальноєвропейських тенденцій. Перші давньоруські дзвони були невеликими за розміром і вагою, однак з поступовим удосконаленням техніки ливарництва розміри дзвонів збільшувалися, змінювалася їх форма. В XII–XIII ст. популярними були так звані «вулкоподібні» дзвони та дзвони у формі «цукрова голова». Серед археологічних знахідок дзвони трапляються рідко. Це обумовлено крихкістю сплаву, з якого вони виготовлялись. На території Чернігово-Сіверщини на сьогодні зафіксовано шість знахідок давньоруських дзвонів у містах Чернігові, Любечі, Новгороді-Сіверському та Вицижі.

Ключові слова: дзвони, дзвонарство, Давня Русь, Чернігово-Сіверщина.

Офіційне прийняття Давньою Руссю християнства сприяло поширенню дзвонів і розвитку дзвонарської культури, яка поступово стала невід'ємною частиною церковного життя. Дослідженням середньовічних дзвонів з точки зору історії, археології, мистецтвознавства та кампанології (дзвонознавства) займалися М. Оловянішников¹, В. Даркевич², В. Кавельмахер³, Т. Шашкіна⁴, А. Бондаренко⁵,

¹ Оловянішников Н. История колоколов и колоколотейное искусство / Под ред. А. Ф. Бондаренко. Москва, 2010. 520 с.

² Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.). Свод археологических источников. Москва, 1966. Вып. Е 1–57. 148 с.

³ Кавельмахер В. В. Способы колокольного звона и древнерусские колокольни. Колокола: История и современность. Москва, 1985. С. 39–78.

⁴ Шашкина Т. Б. Колокола домонгольской Руси по данным археологии. Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Москва, 1995. С. 477–483.

⁵ Бондаренко А. Ф. История распространения колоколов и колокольного дела Руси в XI–XVII веках :

Б. Кіндратюк⁶, Р. Рилкова⁷, А. Симонова⁸ та ін.

Початкова назва дзвонів в Європі – «кампа» («campane») – похідна від назви італійської провінції Кампанії, де вони виготовлялись. Ця місцевість була відома багатими родовищами й покладами глини – необхідними матеріалами для відливання дзвонів⁹. Це слово також стало похідним до назви науки, що вивчає дзвони – кампанології. Пізніше щодо дзвонів почали використовувати назву «glocke», що у перекладі з німецької означає «дзвін». Це не випадково, адже саме в цей період Німеччина була центром виробництва дзвонів. У Давній Русі, паралельно із використанням перекладеної німецької назви, стосовно дзвонів використовували термін «тяжкі», тобто ті, що мають сильний, густий звук¹⁰.

Відповідно до класифікації музичних інструментів Е. Хорнбостеля та К. Закса, дзвони належать до групи ідіофонів (самозвучних), підвиду № 111:242.122 – одиночні, язичкові дзвони, що підвішені за верхівку¹¹. Звуковидобування відбувається шляхом розхитування дзвона при вільному положенні язичка, при цьому коливання звуку зменшується у бік верхівки дзвону. Існує три способи звуковидобування: струшування або розгойдування, удари молотом або колоталом, та удари язиком по краю дзвона. Після цього інструмент видає пульсуючий звук певної висоти, що триває недовго. Однак цю висоту достатньо важко зафіксувати через складний ряд обертонів. Незважаючи на те, що дзвони належать до сигнальних інструментів, вони мають найстійкіше темброве забарвлення серед інструментів цієї групи.

Церковні дзвони розподілялися за призначенням на повсякденні, поліелейні, святкові. У залежності від призначення вони могли бути різної ваги та розмірів. Коли дзвони були невеликі, їх підвішували на стіні або даху. Дзвонили тоді стоячи на землі, смикаючи за мотузку, прив'язану до важеля, що стирчав з валу, на який кріпився дзвін. Але з часом, в результаті збільшення їх розмірів, при церквах почали будувати прибудови – дзвіниці, спочатку окремо, потім у поєднанні з церквою¹².

Традицію бити в дзвони у церкві принесли з собою у Європу ірландські монахи¹³. Першою країною, яка познайомила з особливостями їх використання й виготовлення, стала Німеччина у VIII ст. А починаючи з IX ст., ця традиція розповсюдилась по всій Європі. Саме в цей період Німеччина стає осередком дзвоноливарної справи¹⁴.

Процес технології виготовлення дзвонів формувався протягом тривалого часу. Найдавніші дзвони були дуже малими та кувалися з жести та листового заліза; у VIII ст. їх почали кувати з міді¹⁵.

Наприкінці X – у першій половині XI ст. технологія лиття дзвонів та виготовлення форм була детально описана у 84-й главі манускрипту вестфальського монаха Теофіла Пресвітера «Записка про різні мистецтва»¹⁶. Секрет сплаву полягав

дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Москва, 2007. 499 с.

⁶ Кіндратюк Б. Дзвонарська культура України: монографія. Івано-Франківськ, 2015. 912 с.

⁷ Рылкова Л. П. Киевские колокола. Киев; Нежин, 2016. 288 с.

⁸ Симонова А. А. Древнерусское религиозное мировоззрение и ирландская христианская традиция: монография. Москва, 2017. 354 с.

⁹ Оловянишников Н. Указ. соч. С. 40.

¹⁰ Там же.

¹¹ Хорнбостель Э., Закс К. Систематика музыкальных инструментов. Народные музыкальные инструменты и инструментальная музыка. Москва, 1987. Ч. 1. С. 240.

¹² Оловянишников Н. Указ. соч. С. 42.

¹³ Симонова А. А. Указ. соч. С. 229.

¹⁴ Оловянишников Н. Указ. соч. С. 48.

¹⁵ Казанский П. С. О призыве к богослужению в восточной Церкви. Труды первого археологического съезда в Москве, 1869. Москва, 1871. Т. 1. С. 304.

¹⁶ Манускрипт Теофила «Записка о разных искусствах». Сообщения Центральной научно-исследовательской лаборатории по консервированию и реставрации музейных художественных ценностей

у поєднанні чотирьох частин міді з однією частиною олова¹⁷. Це, як стверджує А. Симонова, давало змогу досягти ідеального сплаву високоолов'янистої бронзи; при цьому кількість домішок була мінімальною¹⁸. Такий сплав дуже цінувався в Середньовічній Європі. Уважалося, що він володів цілющою силою, тому активно використовувався в різних сферах виробництва, зокрема, у фармацевтичній справі.

Як засвідчують джерела, появи дзвонів на території Давньої Русі передували біла та клепала. Біла – це металева або дерев'яна дошка, по якій ударяють колоталом. Розрізняли два види бил – велике й мале; мале носили у руках, велике вшали на вежах або стовпах. Також, окрім церковних, при деяких монастирях існували так звані «трапезні» біла, за допомогою яких людей закликали до трапези¹⁹.

Клепала також могли бути дерев'яними або металевими. Дерев'яне клепало сягало більш ніж двох метрів у довжину, в середині воно мало два отвори, в які втягувалася мотузка, і за неї клепало підвішувалося. На обох кінцях було по три отвори, що забезпечували краще звучання. Били по них дерев'яним молотом²⁰. Металева клепала було схожим за розмірами до біла, дещо вигнутим, у середині робили вушко з отвором для ланцюга, на якому воно висіло²¹.

Паралельно з білами, Давня Русь починає використовувати й дзвони. Перша згадка про існування дзвонів у Давній Русі міститься в III Новгородському літописі по Синодальному списку під 1066 р. (6574), де мова йде про захоплення Новгорода полоцьким князем Всеславом. Згадується, що у якості трофея князь забрав дзвони Софійського собору: «Въ лѣто 6574. Приде Всѣславъ и възъ Новгородъ, съ женами и съ дѣтми; и колоколы съима у святыя Софіе. О, велика бѣда въ час тыи; и понекадила съима»²².

Як стверджує Р. Рилкова, після відокремлення у 1054 р. Західної Церкви католики повністю відмовилися від біла і для скликання на богослужіння почали використовувати тільки дзвони²³. Є підстави вважати, що саме тому у Давній Русі дзвони прийняли не одразу, пов'язуючи їх використання з католиками. Так, цю обставину відзначав Новгородський архієпископ Антоній, описуючи свої враження від відвідування Храму святої Софії у Новгороді Великому: «А колокола не держать во святѣй Софѣи; но билцо мало въ руцѣ держа, клеплють на заутрени; а на обѣдни и на вечерни не клеплють; а по инымъ церквамъ клеплють и на обѣдни и на вечерни; било же держать по Ангелову ученію; а въ колокола латыни звонятъ»²⁴.

Б. Кіндратюк стосовно переваги використання бил над дзвонами на початку існування давньоруської християнської держави висловлює й інші припущення. Він стверджує, що, на відміну від дзвона, било було більш універсальним інструментом: воно мало більшу темброву палітру та давало змогу виконувати більш складні ритмічні побудови. Водночас, щоб досягти такого ж рівня звучання під час використання дзвона, потребувався не один інструмент, а кілька²⁵.

Перші давньоруські дзвони були невеликими за розміром і вагою. З поступовим

(ВЦНИЛКР) / Ред. В. В. Филатова. Москва, 1963. Вып. 7. С. 66–184.

¹⁷ Там же. С. 169–175.

¹⁸ Симонова А. А. Указ. соч. С. 229–230.

¹⁹ Оловянишников Н. Указ. соч. С. 27.

²⁰ Казанский П. С. Указ. соч. С. 303.

²¹ Там же.

²² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А. Н. Насонова. Москва, 1950. С. 17.

²³ Рылкова Л. П. Указ. соч. С. 9.

²⁴ Путешествие Новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12 столетия / За ред. П. Саввантова. Санкт-Петербург. 1872. С. 94.

²⁵ Кіндратюк Б. Вказ. праця. С. 182.

удосконаленням техніки ливарництва та пошуку найбільш мелодичного їх звучання розміри дзвонів збільшувалися.

Паралельно зі збільшенням розмірів дзвонів змінювалась і їх форма. Зокрема, майстри перебували у пошуку наймелодичніших тонів звучання. На це мали суттєвий вплив зміни профілю та товщини стінок дзвона²⁶. У XII–XIII ст. популярними були так звані «вуликоподібні» дзвони: їх висота майже дорівнювала нижньому діаметру²⁷. В. Даркевич характеризував цю форму наступним чином: «вуликоподібні» дзвони – широкі та кремезні, разом з тим вони невеликі за розміром і неначе повторюють мотив напівциркульної арки – конструктивного і декоративного елементу романських церков»²⁸.

З часом, у XIII ст., у процесі пошуку кращого складу сплаву та звучання інструмента з'являється нова форма дзвонів – «цукрова голова»²⁹. Дзвони у формі «цукрової голови» також характеризуються невеликими розмірами, однак мають витягнуті пропорції і, як підкреслював В. Даркевич, відповідають динамічному вертикалізму ранньоготичних соборів. Звучання зазначених форм дзвонів було різким, металевим, що з кінця XIII ст. обумовило появу нових синтетичних форм³⁰.

Як зазначав В. Даркевич, спочатку на території Давньої Русі виготовлялися дзвони, що наслідували німецькі – «вуликоподібні» та у формі «цукрової голови». Так, під час археологічних розкопок на території Десятинної церкви у Києві знайдений «вуликоподібний» дзвін, а в Новгороді – у формі «цукрової голови»³¹. Однак давньоруські майстри не копіювали ці форми дзвонів шаблонно. Як припускав В. Даркевич, давньоруські дзвони відрізнялися менш масивним та круглим у перетині петлеподібним вухом без жолобка, криволінійним профілем стінок та гострим нижнім краєм³².

На думку В. Даркевича, серед археологічних знахідок найбільш ранньою знахідкою є кілька фрагментів дзвона з Гродно, що датуються XII–XIII ст.³³. Однак А. Бондаренко в своєму дисертаційному дослідженні вказує на більш ранню знахідку: фрагменти дзвона знайдені під час земляних робіт на території Михайлівського собору в Переяслав-Хмельницькому. Авторка датувала їх кінцем XI ст. – початком XII ст., очевидно, орієнтуючись на літописну згадку будівництва собору³⁴.

Загалом серед археологічних знахідок дзвони трапляються рідко. Цілі дзвони домонгольського періоду збереглися в одиничних екземплярах. Частіше трапляються їх уламки, зазвичай – невеликого розміру. Це є наслідком того, що сплави, з яких виготовлялись дзвони XI–XIII ст. як давньоруські, так і західноєвропейські дуже легко розколювались³⁵. Причиною цього був високий склад олова у сплавах, з яких виготовлялись дзвони. Так, результати хімічних досліджень зразків дзвонів, знайдених на території Західної Європи, показали, що майже всі вони містили підвищений склад олова ~23,3%³⁶. Характерними для дзвонів, виготовлених з такого сплаву, були сріблясто-білий колір та унікальне акустичне звучання³⁷, однак бронза з таким високим складом олова була дуже крихкою³⁸.

²⁶ Даркевич В. П. Указ. соч. С. 52.

²⁷ Симонова А. А. Указ. соч. С. 230.

²⁸ Даркевич В. П. Указ. соч. С. 53.

²⁹ Симонова А. А. Указ. соч. С. 231.

³⁰ Даркевич В. П. Указ. соч. С. 53.

³¹ Там же.

³² Там же.

³³ Там же.

³⁴ Бондаренко А. Ф. Указ. соч. С. 75.

³⁵ Шашкина Т. Б. Серебрянные колокола. *Природа*. 1983. № 6. С. 69–73.

³⁶ Скиндер В. А. Бронза. Ее природа и история с древнейших времен. Санкт-Петербург, 1908. С. 80.

³⁷ Шашкина Т. Б. Указ. соч. С. 69–73.

³⁸ Скиндер В. А. Указ. соч. С. 82–83.

Результати хіміко-аналітичних досліджень зразків дзвонів та їх фрагментів, знайдених на території Давньої Русі, показали, що склад олова коливався в межах 20–24%. Тобто давньоруське дзвоноливарне ремесло розвивалося в руслі загальноєвропейської ремісничої традиції³⁹.

На жаль, у науковий обіг, як правило, запроваджується лише загальна інформація про знахідки уламків дзвонів під час археологічних розкопок. Найчастіше дослідники обмежуються згадками про їх знахідки в публікаціях матеріалів робіт. Часто це пояснюється тим, що датувати подібні уламки дуже складно. Інколи їх датують за супутніми матеріалами, але найчастіше пов'язують з часом заснування храму, що є найближчим до місця знахідки уламків.

На сьогоднішній день є відомості про шість знахідок дзвонів або їх уламків на території Чернігово-Сіверщини. Так, у статті В. Коваленка міститься інформація, що у 1881 р. три бронзові дзвони були знайдені в Чернігові поблизу Воздвиженської церкви. На думку автора, за розмірами й зовнішнім виглядом вони нагадують зразки домонгольського періоду⁴⁰. Однак не зрозуміло, на чому ґрунтується таке твердження, адже будь-які інші відомості або зображення цих знахідок у літературі відсутні.

Відомо також про інші дві знахідки дзвонів, які можна більш упевнено пов'язати з давньоруським часом, однак вони не дають можливості визначити розміри та форму дзвонів. За повідомленням І. Євсєєва, під час його розкопок на місці літописного Вщижа в 1907 р. було знайдено три уламки дзвона, як він пише, – зі сплаву міді із залізом⁴¹. На жаль, цим інформація й обмежується, оскільки знахідки не збереглися. Можна лише припустити, що згадка про сплав міді з залізом обумовлена характерним білуватим кольором, який мали дзвони давньоруської доби через значний вміст олова. Варто згадати, що існує думка, згідно з якою уламки дзвонів були знайдені у Вщижі під час розкопок Б. Рибаківа 1940-х рр⁴². Втім, імовірно, мова йде про знахідку 1907 р.

Окрім цього, у 2003 р. під час розкопок О. Черненко давньоруської мурованої споруди на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря у ямі, перекритій шаром пожежі середини XIII ст., був знайдений уламок стінки досить великого розколотого дзвона⁴³. На жаль, визначити тип виробу за цим фрагментом неможливо.

Найцікавішим є уламок дзвона, знайдений у 1960 р. в Любечі під час розкопок Б. Рибаківа. Нині він зберігається в музеї Тульських старожитностей разом із частиною колекції знахідок з розкопок. У 2013 р. фотографія дзвона була опублікована Ю. Ситим, що дозволяє спробувати визначити тип виробу⁴⁴. Поверхня дзвона рівна, без рельєфу (надписів, орнаментів), за винятком двох валиків, що відділяють нижню частину від тулуба. Враховуючи приблизні пропорції знахідки та використовуючи характеристику дзвонів В. Даркевича, можна визначити, що це, найімовірніше, уламок «вуликоподібного» типу, подібного до дзвона XI–XII ст., знайденого в руїнах Десятинної церкви в Києві⁴⁵.

³⁹ Шашкіна Т. Б., Галибин В. А. Памятники древнерусского колокольного литья (результаты химико-аналитического исследования). *Советская археология*. Москва, 1986. № 4. С. 236–252.

⁴⁰ Коваленко В. П. Древнерусские храмы Чернигова. *Восточная Европа в древности и средневековье. Язычество, христианство, церковь*. Москва, 1995. С. 23.

⁴¹ Евсеев И. Е. Исследование городищ и курганов в бассейне верхнего (орловского) течения р. Оки. *Труды Предварительного Комитета по устройству XIV археологического съезда*. Москва, 1908. Вып. 2. С. 49–50.

⁴² Поляков Г. П. Домонгольские летописные центры Брянской земли. Брянск, 2011. С. 42.

⁴³ Черненко О. Є. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Спасо-Преображенського монастиря в 2003 р. в м. Новгороді-Сіверському. *Науковий Архів ІА НАН України. Фонди експедицій*. 2003/241. Чернівці, 2004. С. 36.

⁴⁴ Ситий Ю. М. Християнський цвинтар на Замковій горі в Любечі (за матеріалами звітів Б. О. Рибаківа). *Археологія і давня історія України*. Київ, 2013. Вып. 11. С. 163.

⁴⁵ Даркевич В. П. Указ. соч. С. 81.

Окрім дзвона з Любеча, привертає увагу ще одна знахідка. У 1983 р. під час розкопок В. Коваленком та Л. Большаковим залишків давньоруської церкви по вул. Сіверянській у Чернігові було знайдено п'ять фрагментів дзвона. Вони походять із заповнення ями, розташованої поруч із залишками храму⁴⁶. Можна припустити, що це уламки одного дзвона. На жаль, знахідки не збереглися. Наявне лише їх зображення⁴⁷, судячи з якого на поверхні дзвона були відсутні будь-які надписи чи орнаменти, однак чітко простежуються два рельєфні валики, які, ймовірно, містилися у нижній частині тулуба. Враховуючи витягнуті пропорції виробу, можна припустити, що дані уламки дзвона належать до типу «цукрова голова» і є подібними до дзвона першої половини XIII ст., знайденого в Новгороді⁴⁸.

У 2019 р. в Чернігові був знайдений ще один фрагмент дзвона (інв. номер 159). Його виявлено під час розкопок О. Черненко на території міської фортеці-дитинця неподалік від Борисоглібського собору⁴⁹. Знайдений він у шарі першої половини XIII ст. Судячи з усього, це – фрагмент верхньої частини дзвона з частиною вушка для підвішування. Поверхня фрагмента нерівна, вражена корозією, надписи відсутні. Через те, що виріб зберігся частково, визначити його тип та наявність валиків неможливо.

У цілому, знахідки дзвонів на території Чернігово-Сіверщини дають усі підстави засвідчити їх побутування в регіоні принаймні в XIII ст. Водночас повний аналіз їх конструктивних і звукових особливостей сьогодні є неможливим. На жаль, майже всі вони є недоступними для вивчення резонансних властивостей їх сплавів, що має велике значення для визначення як часу, так і місця виробництва дзвонів.

References

Bolshakov, L., Kovalenko, V., and Rappoport, P. (1989). Novyye dannyye o pamyatnikakh drevnego zodchestva Chernigova i Novgoroda-Severskogo [New data on the monuments of ancient architecture of Chernihiv and Novhorod-Siversky]. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii - Brief reports from the Institute of Archeology*, 195, 51–57.

Bondarenko, A. (2007). Istoriya rasprostraneniya kolokolov i kolokolnogo dela Rusi v XI–XVII vekakh [The history of the distribution of bells and bell business of Rus in the XI–XVII centuries]. *Doctor's thesis*. Moscow, Russia : MGU.

Darkevich, V. (1966). Proizvedeniya zapadnogo khudozhestvennogo remesla v Vostochnoy Evrope (X–XIV vv.) [The works of Western art craft in Eastern Europe (X–XIV c.)]. *Svod arkheologicheskikh istochnikov – Arch of archaeological sources*, E 1–57. Moscow, USSR : Nauka.

Evseyev, I. (1908). Issledovaniye gorodishch i kurganov v bassejne verkhnego (orlovskogo) techeniya r. Oki [Research and mounds mounds in the upper basin (Orlowski) of the Oka river]. *Trudy Predvaritelnogo Komiteta po ustroystvu XIV arkheologicheskogo syezda – Proceedings of the Preliminary Committee on the device of the XIV archaeological congress*. 2, 29–52.

Kavelmakher, V. (1985). Sposoby kolokolnogo zvona i drevnerusskiye kolokolni [Methods of bell ringing and Old Russian belfries]. *Kolokola: Istoriya i sovremennost – Bells: History and Modernity*, 39–78.

⁴⁶ Большаков Л. Н., Коваленко В. П., Раппопорт П. А. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва, 1989. № 195. С. 55.

⁴⁷ Дякую Ю. М. Ситому за можливість ознайомитись з матеріалами досліджень церкви по вул. Сіверянській у Чернігові.

⁴⁸ Даркевич В. П. Указ. соч. С. 81.

⁴⁹ Користуючись нагодою, дякую керівникам розкопок О. С. Черненко та Р. М. Луценко за можливість ознайомитись з матеріалами їх археологічних розкопок на території Чернігова 2019 р.

Kazanskiy, P. (1971). O prizyve k bogoslužheniyu v vostochnoy tserkvi [About the call to worship in the Eastern Church]. *Trudy pervogo arkheologicheskogo syezda v Moskve, 1869 – Proceedings of the first archaeological congress in Moscow, 1869, Vol. 1*, 300–310.

Kindratyuk, B. (2015). Dzvonnarska kultura Ukrainy [Culture of bells of Ukraine]. Ivano-Frankivsk, Ukraine : Vydavnytstvo Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu im. Vasylia Stefanyka.

Kovalenko, V. (1995). Drevnerusskiye khramy Chernigova [Old Russian temples of Chernihiv]. *Vostochnaya Evropa v drevnosti i srednevekovye. Yazychestvo, khristianstvo, tserkov – Eastern Europe in ancient and medieval times. Paganism, Christianity, Church*, 22–25.

Nasonova, A. (Eds.). (1950). *Novgorodskaya pervaya letopis starshego i mladshego izvodov [Novgorod first annals of older and younger manuscripts]*. Moscow, USSR : Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.

Olovyanishnikov, N. (2010). *Istoriya kolokolov i kolokololiteynoye iskusstvo [The history of bells and bell art]*. Moscow, Russia : Russkaya panorama.

Polyakov, G. (2011). *Domongolskiye letopisnyye tsenry Bryanskoy zemli [Pre-Mongolian annalistic centers of the Bryansk land]*. Bryansk, Russia : Poligram-Plyus.

Rylkova, L. (2016). *Kiyevskiy kolokola [Kyiv bells]*. Kyiv, Ukraine; Nizhyn, Ukraine : Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk.

Savvaitov, P. (Eds.). (1872). *Puteshestviye Novgorodskogo arkhiepiskopa Antoniya v Tsargrad v kontse 12 stoletiya [The journey of Novgorod Archbishop Anthony to Constantinople at the end of the 12th century]*. St. Petersburg, Russian empire : Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk.

Sytyi, Yu. (2013). Khrystyianskyi tsvyntar na Zamkovii hori v Liubechi (za materialamy zvitiv B. O. Rybakova) [Christian cemetery on the Castle Hill in Lyubech (based on reports by B. O. Rybakov)]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy – Archeology and ancient history of Ukraine*, 11, 152–164.

Simonova, A. (2017). *Drevnerusskoye religioznoye mirovozzreniye i irlandskaya khristianskaya traditsiya [Old Russian religious worldview and Irish Christian tradition]*. Moscow, Russia : Prometey.

Skinder, V. (1908). *Bronza. Yeyo priroda i istoriya s drevneyshikh vremen [Bronze. Its nature and history since ancient times]*. St. Petersburg, Russian empire : Zarudnyy.

Filatov, V. (Eds.). (1963). Manuscript Teofila «Zapiska o raznykh iskusstvakh» [Theophilus' manuscript "Note on various arts"]. *Soobshcheniya Tsentralnoy nauchno-issledovatel'skoy laboratorii po konservirovaniyu i restavratsii muzeynykh khudozhestvennykh tsennostey (VTSNILKR) – Messages from the Central Research Laboratory for the Preservation and Restoration of Museum Art Values (VTSNILKR)*, 66–184.

Khornbostel, E., and Zaks, K. (1987). *Sistematika muzykalnykh instrumentov [Systematics of musical instruments]*. *Narodnyye muzykalnyye instrumenty i instrumental'naya muzyka – Folk musical instruments and instrumental music, Vol. 1*, 229–261.

Chernenko, O. (2004). Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Spaso-Preobrazhenskoho monastyrja v 2003 r. v m. Novhorod-Siverskomu [Report on archaeological research on the territory of the Spaso-Preobrazhenskiy Monastery in 2003 in Novgorod-Siversky]. *Naukovyi Arkhiv IA NAN Ukrayiny. Fond ekspedytsiy. 2003/241 – Scientific Archive of IA NAS of Ukraine. Expedition Fund*.

Shashkina, T. (1983). Serebryannyye kolokola [Silver bells]. *Priroda – Nature*, 6, 69–73.

Shashkina, T., and Galibin, V. (1986). Pamyatniki drevnerusskogo kolokolnogo litya (rezultaty khimiko-analicheskogo issledovaniya) [Monuments of ancient Russian

bell casting (results of chemical analytical research)]. *Sovetskaya arkheologiya – Soviet archeology*, 4, 236–252.

Shashchikina, T. (1995). Kolokola domongolskoy Rusi po dannym arkheologii [Bells of pre-Mongol Rus according to archeology]. *Pamyatniki kultury. Novyye otkrytiya. Pismennost. Iskusstvo. Arkheologiya – Monuments of culture. New discoveries. Writing. Art. Archeology*. 477–483.

Дядечко Оксана Олексіївна – аспірантка Чернігівського національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Diadechko Oksana O. – Ph.D. Student of the T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: o.diadechko@gmail.com

BELLS OF THE ANCIENT RUS AND THEIR FINDS ON THE TERRITORY OF CHERNIHIV-SIVERIAN REGION

The purpose of the article is to analyze the process of formation of the old Russian bell culture by analyzing special studies in the field of history, archeology, art history and campanology; to characterize the features of the manufacturing technology of bells and analyze their findings on the territory of Chernihiv-Siverian region. The research methodology is based on the principle of historicism, which allows to consider historical and cultural phenomena in dynamic development. The analysis and systematization of sources involves the use of historical, comparative, descriptive and classification methods. Scientific novelty. Based on the data collected on the findings of bells on the territory of the Chernihiv-Siverian region, attested their distribution in the region during the time of ancient Rus, at least from the 13th century. Conclusions. After the adoption of Christianity, bells became one of the main attributes of the church in ancient Rus. Other shock-signal instruments preceded their appearance – beat. Over time, bells began to prevail in church use. Initially, bells were brought from Germany, which was the largest center for their production in the 10th century. Over time, the first bells appeared, cast by ancient Russian masters. The development of ancient Russian bell production took place in line with pan-European trends. The first ancient Russian bells were small in size and weight, however, with the gradual improvement of the casting technique, the size of the bells increased and their shape changed. Among archaeological finds, bells are rare. This is due to the fragility of the alloy from which they were made. On the territory of the Chernihiv-Siverian region only six finds of ancient Russian bells are recorded today in Chernihiv, Liubech, Novhorod-Siversky and Vshchyzh.

Key words: bells, bell science, ancient Rus, Chernihiv-Siverian region.

Дата подання: 31 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Дядечко О. Дзвони Давньої Русі та їх знахідки на території Чернігово-Сіверщини. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 4–11. DOI: 10.5281/zenodo.4018334.

Цитування за стандартом APA

Diadechko, O. (2020). Dzvony Davnoi Rusi ta yikh znakhidky na terytorii Chernihovo-Sivershchyny [Bells of the ancient Rus and their finds on the territory of Chernihiv-Siverian region]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 4–11. DOI: 10.5281/zenodo.4018334.